

ALEXANDR BRUMMER

**LITERÁRNÍ OBRAZ KARLA HAVLÍČKA BOROVSKEHO
v dramatech F. F. Šamberka, A. E. Mužíka a D. L. Mordovceva
(„Trpítel, neohrožený bojovník za práva národa,
nebo pansláv a revolucionář?“)**

„Klíčové“ osobnosti národních dějin mají pozoruhodnou vlastnost: v toku času se stávají předmětem dalších a dalších úvah a výkladů. Sociolog M. Havelka v této souvislosti hovoří o „symbolických centrech“ historické paměti.¹ Přibývající texty je obalují stále novými vrstvami významů. Děje se tak zejména v rovině politické, ale i literární, které však politická dimenze zpravidla nechybí. Pro Karla Havlíčka platí tyto teze bezesbýtku. Za sto padesát let prošla jeho osobnost a dílo řadou významových transformací, v nichž se předkládaný Havlíčkův obraz ustavičně měnil. Od národního mučedníka, mladočeského radikála, Masarykova nepřítel revolucí, přes oficiální ikonu první republiky, „typického Čecha“ sociologa E. Chalupného, propagátora česko-slovenské vzájemnosti, „denuncianta“, ateisty a revolucionáře v marxistické dikci až k pojetí dnešního, symbolu hospodářského a politického liberalismu.² Vytváření těchto účelových obrazů postupuje vždy stejným způsobem, kdy jsou podle potřeby potlačovány jedny a naopak vyzdvihovány druhé Havlíčkovy činy, texty či charakterové vlastnosti. Jejich předmětem často není Havlíček sám, nýbrž představy, přání a koncepce autorů těchto interpretací. Havlíčkova osoba se tak postupně stala symbolem naplňovaným stále novými, politicky a společensky podmíněnými významy. V tomto

¹ Havelka, M.: Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989. Praha 2001, s. 9–11.

² Srov. např. Stich, A.: Havlíček kontra Sabina v letech 1848–1849 a v pozdější tradici. Některé textologické problémy a jejich axiologické souvislosti, In: Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu, Litomyšl 1998, s. 105–139; týž: Novinář Karel Havlíček očima následujících generací a očima dneška, In: Karel Havlíček Borovský. Dílo II. Pražské noviny. Národní noviny. Slovan, Praha 1986, s. 11–33; Hajn, A.: Národ o Havlíčkovi, Praha 1936; Topor, M.: Masarykův „Karel Havlíček“ jako text vyzývavý, In: Masarykův sborník XI–XII (1999–2003), Praha 2004, s. 134–142; Macura, V.: Český sen, Praha 1998, s. 119–128; Bažantová, I.: Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského, In: Karel Havlíček Borovský liberální politik a ekonom. Sborník textů, Praha 2002, s. 33–52; Chalupný, E.: Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo, Praha 1929, s. 440–449; Procházka, V.: Karel Havlíček Borovský, Praha 1961, s. 61, 68.

ohledu jsou zajímavé nejen texty publicistické a politické, ale i literární, již z toho důvodu, že tvůrčí svoboda (omezená dobovým kontextem) poskytuje dostatek prostoru pro vytvoření příslušného „obrazu“. Tato literární zobrazení pak mohou mít zajímavé konotace obzvláště v 19. století, kdy literatura (nejen) v českém prostředí zdaleka neplnila pouze estetickou funkci.

Společným rysem F. F. Šamberka, A. E. Mužíka a D. L. Mordovceva není jen jejich literární „zapomenutost“, ale také fakt, že jsou autory umělecky nepřilíš vydařených dramát s osobou Karla Havlíčka v hlavní úloze. Jedná se o *Pražský pogrom* (1877) Mordovceva, Šamberkova *Karla Havlíčka Borovského* (1884) a Mužíkův text *V orlím hnízdě* (1919). Jejich začleněním do širších literárních, společenských a politických souvislostí a následným srovnáním se pokusíme poukázat na některé zajímavé momenty a současně rozdílnost jejich pohledu na osobu Karla Havlíčka.³ Mordovcevovo drama začleněné do tohoto kontextu představuje zajímavou epizodu z česko-ruských (ukrajinských) literárních a kulturních vztahů.

František Ferdinand Šamberk (1838–1904), původem pražský Němec Schamberger, byl oblíbeným komickým hercem a veseloherním dramatikem poslední třetiny 19. století. Herectví se věnoval od poloviny 50. let 19. století a mj. také přes Zöllnerovu kočovnou divadelní společnost, kde měl jedenáct měsíců možnost spolupracovat s J. K. Tylem, se postupně propracoval do Národního divadla. Psaní dramatických textů se začal věnovat od poloviny 60. let. Je autorem především řady jednoduchých frašek. K Tylovi se hlásil jako ke svému učiteli a jeho vliv se u Šamberka projevil v jeho „obrozeném“ přístupu k závažným národním tématům s příznačným sentimentalismem a moralizováním. Současně však svojí tvorbou vycházel vstříc vkusu publika, které požadovalo i lehkou zábavu. Je však autorem i dvou vážných dramatických textů. Kromě zmíněného *Havlíčka* (1884), je to i drama *Josef Kajetán Tyl* (1882).⁴

Karla Havlíčka Borovského Šamberk napsal v roce 1883, avšak přes svoji konformnost text tehdejší cenzurou neprošel a oficiálně mohl být inscenován teprve po sedmnácti letech. Původně Šamberk zamýšlel triptych s tématem Tyl, Havlíček, Němcová. Výběr těchto osobností mnohé napovídá. Kromě všeobecné popularity, předčasného skonu a protirakouského ostnu tyto osobnosti spojovala i představa o jejich „mučednictví za svatou věc národa“ a „smrti v opuštění“.

³ Těmito třemi texty však téma literárního obrazu Havlíčka není zcela vyčerpáno. Literárních obrazů máme k dispozici větší množství, avšak témata a „havlíčkovské“ atributy se v nich pouze opakují a významově vyprazdňují, čehož dobrý dokladem je například scénické pásmo V. Kuttana (pseudonym Ivan Živič) *Karel Havlíček-Borovský. Tři scény z jeho utrpení* (1926). Z dalších textů se největší měrou jedná o oslavné básně u příležitosti havlíčkovských oslav z období Rakouska-Uherska a první republiky, o básnické i prozaické texty známých i méně známých autorů jako J. Neruda, Č. Furch, A. S. Balcárek, J. V. Jahn, K. Adámek, V. Dyk, A. Sova, R. Krupička, C. Merhout, E. Bass a další. Viz Hajn, A.: c. d., Praha 1936, s. 141–146, 230–232, 519–523, 682–683.

⁴ Polák, J.: *Česká literatura 19. století*, Praha 1990, s. 158–159; *Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka*, Praha 1982, s. 271–272; Pohorský, M. (red.): *Dějiny české literatury III. Literatura druhé poloviny devatenáctého století*, Praha 1961, s. 598.

K sepsání dramatu s Havlíčkem jako hlavním hrdinou Šamberka vedl, s ohledem na popularitu „brixenského mučedníka“, i obchodní kalkul.⁵ Děj je zasazen do Prahy v době neurčitě, kdy jsou po vzepjetí roku 1848 české národní a politické naděje potlačeny. V textu se nachází řada věčných, časových i prostorových nepřesností: kutnohorské a pražské události z let 1848–1851 se prolínají. Havlíček je líčen jako typický obrozenec: veškerá jeho činnost je spojena se snahou o národní emancipaci. Je lidovým hrdinou plnícím „svaté poslání“ a jeho hlavním atributem je neústupnost v atmosféře prohry a malomyslnosti. Ze svých názorů nehodlá ustoupit ani na naléhání policejního agenta či vlády. Je zatčen a odvezen do Brixenu, odkud se po letech vrací za svojí umírající a strádáním šílenou manželkou Julií. Zastihne ji však již mrtvou. Text končí jeho příslibem brzkého shledání na onom světě.

Drama je naplněno národní, obrozenou symbolikou, mýty, jejími představami a konotacemi.⁶ V prvé řadě se jedná o „lidovost“.⁷ Havlíček je ostentativně prezentován jako hrdina „z lidu“, děj začíná ve „skromném příbytku Karla Havlíčka“. Havlíčkův klíčový atribut, jeho neústupnost, která na něm byla tradičně ceněna nejen Šamberkem velmi vysoko, je ústy služky Havlíčkových prezentována jako vlastnost typicky lidová, venkovská: „Každý se chrání, každý se choulí, a záda ohýbá; – jen můj dobrý pán je pořád stejný ... a víte proč? Protože je od nás z venkova, kde bázeň je neznámou rostlinou!“⁸

Charakteristická je prezentace národního obrození jako „posvátného“ procesu, v němž jsou obrozenci, včetně Havlíčka, chápáni jako „světci“. Tuto pozici si však museli utrpením pro dobro vlasti nejprve zasloužit, obětovat svůj prospěch kolektivnímu národnímu úsilí. Typickými „trpiteli“ byli kromě Havlíčka i Tyl a Němcová, která na jeho rakev během pohřbu vložila trnovou korunu a učinila tak první krok ke vzniku Havlíčkovy mučednické legendy.⁹ Zdrojem utrpení a následné „svatosti“ nebylo jen pronásledování rakouskými úřady, ale i nepochopení a nevděk českého prostředí. Obrozenci se stávají svatými, čímž získávají přístup do národní „síně slávy“, vzpomínek národa. Šamberkův Tyl v tomto duchu končí parafrázi na píseň *Kde domov můj*: „Milostiv ti budiž Pán, Před něhož jsi předvolán, A vykaž ti v ráji věčném – S vyvolenci domov tvůj!“¹⁰ V Havlíčkově případě Šamberk dokonce načrtnul paralelu Havlíček-Kristus: „Těžké-li břemeno tobě nésti jest, zpomeň na onoho, který pod tíží klesal – horký-li pot se ti z čela

⁵ Roubínek, O.: František Ferdinand Šamberk, Praha 1985, s. 277–288, 168.

⁶ Srov. Macura, V.: Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ, Praha 1995; týž: Český sen, Praha 1998; Rak, J.: Bývalí Čechové. České historické mýty a stereotypy, Praha 1994; Hrbata, Z.: Romantismus a Čechy. Témata a symboly v literárních a kulturních souvislostech, Praha 1999.

⁷ Srov. Rak, J.: c. d., s. 83–95. Hrbata, Z.: c. d., s. 75–86.

⁸ Šamberk, F. F.: Karel Havlíček Borovský. Národní hra ve čtyřech jednáních, Praha 1900, s. 9.

⁹ Macura, V.: Český sen, Praha 1998, s. 119–128.

¹⁰ Šamberk, F. F.: Josef Kajetán Tyl. Obraz z našeho života ve třech ve třech odděleních, Praha 1898, s. 72.

pořine – vzpomeň na krvavé krůpěje, které svatou věnčily jeho skrání!“¹¹ Národ se tak v autorově představě svému hrdinovi odměňuje věčnou vzpomínkou za jeho sebeobětování. Vděčnost buditelům souvisí s jejich „utrpením“, kdy umírali nepochopení či zapomenuti (Havlíček, Tyl, Němcová) „nevděčným“ národem.¹² Ze symbolického hlediska představovalo zařazení mezi „světce“ rituální smýváání hříchů, kterých se národ na hrdinovi svojí nevděčností či nedůvěrou za jeho života dopustil.¹³ Šamberkovo drama též ukazuje, že kult Havlíčka-trpitele, měl svoji gravitaci: pomalu umírající Julie Havlíčková blouznivě vypráví o Karlově dlouholeté milence, „zrádné Čechii“.¹⁴ Stává se v textu spolutrpitelem svého manžela a součástí jeho kultu podobně, jako se to přihodilo Havlíčkově matce či Zdeňce Havlíčkové, která se proti své vůli stala „dcerou národa“.¹⁵

Utrpení a slzy postav odkazují k dalšímu výraznému rysu dramatu, k přepjatému sentimentalismu, který v nejextrémnější poloze vystupuje ve výjevech z Havlíčkovy brixenské internace.¹⁶ Tamní Němci velmi litují Havlíčkova odjezdu, někteří pláčou. Vrcholem je však scéna, v níž se hrdina loučí se dvěma německými sirotky, jichž se během internace ujal. S ohledem na Havlíčkův známý postoj k přecitlivělosti vyjádřený v kritice Tylova *Posledního Čecha* (1845) působí sentimentalita v jeho zobrazení rozpačitě.¹⁷ Němci v dramatu nevystupují v tradičním pojetí „národních nepřátel“.¹⁸ Postavy německého původu vystupují pouze v pozitivním světle a drama je celkově málo konfliktní, národnostně „krotké“ a zaměřené především na Havlíčkův osobní život. On sám je prezentován jako nacionálně umírněná osoba.

¹¹ Šamberk, F. F.: Karel Havlíček Borovský. Národní hra ve čtyřech jednáních, Praha 1900, s. 43. Dalšími příklady náboženské symboliky jsou přirovnání Havlíčkovy cesty do brixenské internace ke „křížové cestě“ (Kuttan, V.: Karel Havlíček-Borovský. Tři scény z jeho utrpení, Plzeň 1926, s. 110) či Borové k „Betlému českého národa“ (Hajn, A.: c. d., s. 227–228).

¹² Tyto představy nebyly omezeny na realitu textů. V reálné rovině k mytizujícímu, rituálnímu jednání docházelo při národních demonstracích, například u příležitosti odhalování pamětních desek, pohřbů atp. Ve společenské a politické rovině měly tyto symbolické, mýtotočné akty (označení za „mučedníka“, „bojovníka“, trnová koruna na Havlíčkově hrobě...) funkci kompenzační (v Havlíčkově případě především v období Bachova absolutismu, kdy měly vyvažovat politickou bezmoc) a integrační (spojování jednotlivých složek společnosti pod společným praporem). Přehledně o této problematice viz Šimůnek, M.: *Obraz Karla Havlíčka v české politické praxi let 1856–1862. Poznámky k politickému mýtu*, Diplomová práce FF UK, Praha 2001.

¹³ Macura, V.: *Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony*, Praha 1993, s. 14.

¹⁴ Šamberk, F. F.: c. d., s. 61–63.

¹⁵ Macura, V.: *Český sen*, Praha 1998, s. 129–147; Hajn, A.: c. d., s. 316–320.

¹⁶ Šamberk, F. F.: c. d., s. 49–56.

¹⁷ Šamberk, který se hlásil k Tylovu odkazu, musel řešit jeho vztah k Havlíčkovi. Nechává jej o Tylově literární tvorbě hovořit v tom duchu, že s jeho sentimentální tvorbou sice nesouhlasí, ale chová jej v hluboké úctě (Šamberk, F. F.: c. d., s. 22–23).

¹⁸ Srov. Maidl, V.: *Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století*, In: Křen, J. – Broklová, E. (eds.): *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998, s. 281–302; Rak, J.: c. d., s. 97–109.

Šamberkovo zobrazení Havlíčka, na jehož úskalí poukázal J. Neruda v Národních listech z 11. listopadu 1883, v nichž o něm psal jako o osobě, na jejímž „dechu se ještě celý národ hřeje“¹⁹, mělo i politický rozměr. Havlíček byl v české společnosti politickým tématem.²⁰ Právě léta 1883–1884, kdy text vznikl a byl poprvé vydán, byla obdobím pokračujícího zápasu mezi mladočechy a staročechy o to, kdo je autentickým pokračovatelem Havlíčkovy politické linie. Mladočechy, kteří často využívali historických husitských a obrozenských tradic, reminiscencí a paralel k podpoře své politické argumentace,²¹ byl Havlíček prezentován jako předchůdce jejich radikálního programu, jako argument pro politický radikalismus. V tomto duchu byla napsána i známá monografie z pera mladočeského novináře K. Tůmy.²² Upomínky na „všemi zrazeného Havlíčka“ měly zároveň protistaročeský osten: bylo myšleno opuštěný současnými staročeskými politiky, zejména jejich vůdcem F. L. Riegerem. Staročesi se naopak politickému využívání Havlíčka spíše bránili, což souviselo s jejich politickým spojenectvím se šlechtou, kterou Havlíček principiálně odmítal. Usty F. L. Riegera (projev na pohřbu Havlíčkovy matky 1. července 1884) odmítali mladočeský radikalizující výklad.²³ Přijít s „havlíčkovským“ dramatem právě během tohoto sporu znamenalo do značné míry učinit politický akt. Sám Šamberk byl stoupencem staročechů a obdivovatelem F. L. Riegera.²⁴ V 80. letech 19. století též působila paralelně dvě pojetí Havlíčka. Jedno mladočeské, které jej prezentovalo jako radikála, hrdinu, mučedníka, důsledného národovce a liberála, a druhé umírněnější, méně politické a zaměřené sentimentálněji („Spi, Havlíčku, v svém hrobočku.“)²⁵ Šamberkův text patří ke druhé linii: se značnou dávkou sentimentu se soustředí na Havlíčkův osobní život, do něhož politika zasahuje spíše z povzdálí. Nacionální „krotkost“ a časové zasazení, do období již potlačeného národního vzepjetí roku 1848 souvisejí nejen s autorovou konformností, opatrností a autocenzurou, ale i politickým smýšlením: Šamberk se svým zobrazením Havlíčka patrně pokusil podpořit svoji politickou stranu. Později, v roce 1948, dostane text další aktuální politický rozměr. Editor F. Cimler v úvodu doporučuje nahradit sentimentální čtyřverší v pátém výstupu prvního dějství Havlíčkovou básní *Do památní knihy*

¹⁹ Neruda, J.: České divadlo V, Praha 1966, s. 426.

²⁰ Šimůnek, M.: Karel Havlíček a jeho kult v praxi českých politických stran, In: Marek, P. (ed.): Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference „Úloha osobností v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999“, Olomouc 2000, s. 170–180.

²¹ Vojtěch, T.: Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách, Praha 1980, s. 158.

²² Tůma, K.: Karel Havlíček Borovský. Nejslavnější publicista českého národa, Kutná hora 1883. Na tento radikalizující mladočeský výklad reagoval o desetiletí později svým *Karlem Havlíčkem* (1896) Masaryk.

²³ Srov. Hojda, Z. – Pokorný, J.: Pomníky a zapomínky, Praha – Litomyšl 1997, s. 65–78; protichůdné projevy E. Grégra a F. L. Riegera viz Hajn, A.: c. d., Praha 1936, s. 297–304, 317–319.

²⁴ Toužil, G.: Paměti F. F. Šamberka a hrst vzpomínek, Praha 1907, s. 123–124, 155–170.

²⁵ Chalupný, E.: Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo, Praha 1929, s. 5–7.

v *Bukovině v Tatrách* (1842), která jej podle Cimlera charakterizuje lépe. Mladý Havlíček v ní vyjadřuje panslavistické motivy, píše o možnosti osvobození Rusů od carismu a celá báseň končí zvoláním: „...Němec, Talián, Maďar, ať padnou do hrobu!“²⁶ V atmosféře po skončené válce probuzeného slovanství, jež bylo spojováno se socialismem a SSSR,²⁷ je tak Šamberkův sentimentální výjev z básníkovy života nahrazen Havlíčkovou juvenilní, radikálně slovanskou básní, která část textu neorganicky odkazuje ke zcela odlišným politickým významům.

Přes obrozenský sentimentalismus, didaktičnost a patos se Šamberkovo drama stalo součástí Havlíčkova kultu a bylo v období první republiky inscenoováno u příležitosti řady havlíčkovských slavností.²⁸ Tento fakt je pozoruhodný mj. i s ohledem na odpor proti starému obrozenectví a sentimentalismu, který se zvedl brzy po vzniku samostatného státu a který byl reprezentován například F. Peroutkou a jeho esejem *Na hřbitově klasiků* (1922).²⁹

Druhým sledovaným textem je drama dobově populárního básníka Augustina Eugena Mužíka (1859–1925) *V orlím hnízdě* (1919), které je součástí za první republiky oficiálně budovaného kultu Karla Havlíčka.³⁰ Východiskem textu jsou nové podmínky čerstvě vzniklé republiky. V řadě rysů se sice od obrozenského obrazu Šamberkova liší, ale i shoduje (názornost, jednoduchost, didaktičnost a patetičnost). Odehrává se v Německém Brodě po Havlíčkově návratu z Ruska. Fakta se opět prolínají s mytizujícími představami. Dějovou linii tvoří vývoj vztahu mezi Fany Oberndorferovou (ve skutečnosti Weidenhoffrová) a Havlíčkem, který si není jist, je-li pro něj vhodnou partnerkou. Zdrojem pochybností jsou postoje jejího otce, který je jednak měšťácky úzkoprsý (odpor k obrozeneckému divadlu), ale hlavně národně neuvědomělý (etnický Čech mluvící napůl německy, českost si oškliví a spojuje ji s plebejskostí). Je úředníkem a loajálním rakouským občanem. Dramatickým vyvrcholením je hádka mezi ním a Havlíčkem. Vztah Karla a Fany, která není s to se postavit vůli svého otce, končí krachem. Nejedná se o jediný Mužíkův obraz Havlíčka, je též autorem básně *Havlíček a víla* (1909),³¹ v níž je v koncentrované podobě zobrazena představa o Havlíčkově sebeobětování pro národ. V horách potkává již smrtelně nemocný hrdina vílu, která mu výměnou za ztrátu všech vzpomínek včetně národního

²⁶ Šamberk, F. F.: Karel Havlíček Borovský. Národní hra o čtyřech dějstvích. Upravil Fr. Cimler, Praha 1948, s. 3–4.

²⁷ Srov. Rychlík, J.: Metamorfóza slovanské myšlenky a idejí panslavismu v období komunismu, In: Hrodek, D. (ed.): Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita. Pardubická konference 22.–24. dubna 2004, Praha 2004, s. 127–134.

²⁸ Hajn, A.: c. d., s. 445, 532, 551, 573, 684. Nejčastěji u příležitosti odhalení Havlíčkových pomníků či jiných havlíčkovských oslav. Například 29. července 1906 v Jičíně (odhalení pomníku), 24. července 1921 v Prostějově (odhalení pomníku), 29. října 1921 na univerzitě v Brně (oslava stých narozenin), 24. listopadu 1921 na univerzitě v Bratislavě (táz příležitost), 24. září 1933 v Rakovníku (odhalení pomníku)...

²⁹ Peroutka, F.: Jací jsme, Praha 1934, s. 73–86.

³⁰ Srov. Hajn, A.: c. d., s. 502–710.

³¹ Mužík, A. E.: Havlíček a víla, Osvěta, 1909, s. 67–68.

vědomí nabízí vyléčení. Havlíček však v „husovském“ duchu odmítá a volí raději smrt. V samotném dramatu si Husa Havlíček pro jeho věrnost pravdě za každou cenu staví explicitně jako vzor.³²

Ve srovnání se Šamberkovým textem má Mužikovo drama silnější nacionalistický, protiněmecký náboj. Je namířeno zejména proti „českým odrodilcům“, kteří jsou zosobněni v postavě Oberndorfera. Výuku němčiny ve škole Havlíček nazývá „mrzačením dětských dušiček“ a vzpomínku bratra na představení v divadle, kdy jej v rámci své úlohy zmrskal knutem, komentuje: „...jak jsem chopil ten svůj knut, vjela do mne taková zuřivost, vzpomněl jsem si na ty naše Němce a odrodilce, myslil jsem, že je mám pod rukou!“³³ Zajímavé je i pojetí Havlíčkových názorů na trh a obchod. Na Oberndorferovu výzvu, aby se jako on sám namísto spisovatelství věnoval obchodu s obilím, reaguje: „My máme pečovat o ten lid, povznášet ho, poučovat, starat se o jeho blahobyt a vzdělání, a ne ho odírat!“³⁴ Vystupuje zde opět jednak jako ostentativně lidový obrozenec, ale současně je mu do úst vložen odpor proti obchodu, podnikání, což kontrastuje nejen s Havlíčkovými skutečnými ekonomickými aktivitami (jeho Národní noviny i Slovan byly komerčním projektem, v Brixenu se intenzivně připravoval na provozování soukromého zemědělského hospodářství),³⁵ ale i současným obrazem Havlíčka, „liberálního ekonoma a politika“.³⁶

V Mužikově dramatu vystupuje Havlíček tříadvacetiletý („orlí mládě v orlím hnízdě, které se chystá z něho vzlétnouti“). Pozoruhodné však je, že již ve svém mládí je literární Havlíček „nadčasově“ nositelem atributů, jichž v představách publicistů, spisovatelů a politiků nabyt až později. A nejen to. V textu je anticipován nejen Havlíčkův budoucí osud, popularita a význam, ale i vznik samostatného národního státu: „Karle Havlíčku, [...] tvoje nadšené, ohnivě, plamenné srdce bude oním hořícím keřem Mojžíšovým, v němž národ nalezne svoje obrození! Ono rozpálí a vznítí všechn náš lid! [...] Ano – čeká tě boj, utrpení, snad i předčasná smrt, ale ty zvítězíš! A národ zvítězí s tebou [...] Líbám tvou ruku, Karle drahý! Veď jí národ náš, nes v ní prapor pravdy a pochodeň osvěty jemu na cestu, na pouť snad i delší nežli čtyřicetiletou! Ten národ dojde svého cíle a bude potom tobě žehnati.“³⁷ Právě nadčasovost, věčná platnost je významným znakem mýtu, symbolu. Nejlépe patrné je toto pojetí na konci dramatu, kdy hrdina odmítá Oberndorfera prosit za odpuštění: „Já – prosit, odvolávat urážky – na kolenou?

³² Týž: V orlím hnízdě. Brodská epizoda ze života Karla Havlíčka Borovského o 1 dějství, Praha 1919, s. 28.

³³ Tamtéž, s. 34–35, 25.

³⁴ Tamtéž, s. 29, 63–64.

³⁵ Chalupný, E.: c. d., s. 418–436.

³⁶ Srov. Bažantová, I.: Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského, In: Karel Havlíček Borovský liberální politik a ekonom. Sborník textů, Praha 2002, s. 33–52.

³⁷ Mužík, A. E.: c. d., s. 15. V tomto ohledu stojí za pozornost i publikace F. V. Krejčího *Čeští básníci o české budoucnosti* (1918) kde se autor snaží dokázat, že národní svoboda byla anticipována českými básníky.

[...] Nikdy. Já jsem Havlíček!..³⁸ Ve slově „Havlíček“, jím samým (třiadvacetiletým) vysloveným, je koncentrována celá řada konotací a významů, kterých se mu časem dostalo, zejména však vysoce ceněná neústupnost, kterou prokázal v letech nastupujícího Bachova absolutismu. V závěrečné pasáži Havlíček opět předvídá svůj osud. Chystá se na odchod do Prahy a na výzvu svých přátel „Do boje a k vítězství. Leť, orle, leť!“ odpovídá: „Anebo i k smrti! Ale to je jedno. Třebas zemru, třebas padnu, ale zvítězím!“³⁹ Havlíček zde již v roce 1844 vystupuje jako dokončená ikona s řadou později získanými atributů a věšteckou předtuchou svého osudu. Podobnou situaci lze sledovat i u Šamberka, kde je Havlíčkovým jediným přáním, aby jeho odměnou za sebeobětování byla „upomínka“ národa.⁴⁰ Tím Havlíček anticipuje svoji budoucí popularitu a symboličnost. Ve vzpomínce chce být dál s národem, který půjde „v jeho šlépějích“ a který mu tak ještě za jeho života (byť pouze v literárním textu) slibuje věrnost, nesmrtelnost. Totéž nalezneme i v Šamberkově *Tylovi*: „Duch tvůj ochranný vznášeti se bude nad národem tvým a vděčná vlast po věky zachová památku tvou.“⁴¹

Třetím textem je drama taktéž pozapomenutého, dvojdomého, rusko-ukrajinského autora Daniila Lukiče Mordovceva (1830–1905), nebo ukrajinsky Danylo Lukyče Mordovce *Pražskij pogrom* (Pražská pohroma).⁴² Pocházel sice z kozácké Ukrajiny, ale převážnou většinu textů napsal rusky. V roce 1854 dokončil studia na historicko-filologické fakultě univerzity v Petěrburgu a až do odchodu do penze v roce 1886 pracoval jako státní úředník. Byl horlivým propagátorem ukrajinského jazyka a literatury (překládal dokonce Gogola do ukrajinštiny), „didem“ petěrburské ukrajinské společnosti. Značné oblibě se ve své době těšily jeho historické prózy, často zasazené do prostředí ukrajinských kozáků.⁴³ O jejich popularitě v českém prostředí svědčí řada překladů z období posledních dvou desetiletí 19. a počátku 20. století. Drama není jediným autorovým bohemikem. V 50. letech 19. století se zabýval překladem tzv. *Královédvorského rukopisu* do ukrajinštiny a je také autorem nikoli nezajímavého textu *Privet Potštynu* (Pozdrav Potštynu),⁴⁴ který je literární vzpomínkou na návštěvu Čech ze srpna 1893.

38 Tamtéž, s. 64.

39 Tamtéž, s. 67.

40 Šamberk, F. F.: c. d., s. 64.

41 Týž: Josef Kajetán Tyl. *Obraz z našeho života ve třech ve třech odděleních*, Praha 1898, s. 71.

42 Základní informace nejpréhledněji viz Beljajev, V.: *Predislovije*, In: Danilo Mordovec'. *Tvory*, Kyjiv 1958, s. 5–38. Bibliografie viz *Ukrajins'ki pys'mennyky. Bio-bibliografičnyj slovnyk u p'jaty tomach*, tom II, Kyjiv 1963, s. 736–750.

43 Srov. Dresler, V.: *Daniel Lukič Mordovec (Psáno k jeho nedávnému úmrtí)*, Nová česká revue. *Měsíčník pro sociální život, vědu a umění*, 1905, s. 733–739.

44 Mordovec, D. L.: *Privet Potštynu*, In: Habeltová, M.-Klíma, J. V. (uspoř.): *Potštýn. Práce a vzpomínky letních hostů a přátel zátiší potštýnského, Potštýn nad Orlicí 1897*, s. 53–61. Text je zajímavým příkladem romantického vidění Čech (srov. Hrbata, Z.: c. d., s. 105–117) jako exotické země s fantastickou, hrdinskou minulostí, přírodou („Zdálá se mi, že mne halí záhadná, děsná historická noc a ze tmy že vystupují stíny jejich velikánů, stíny Korandů,

Pražskij pogrom byl u příležitosti havlíčkovského výročí vydán v Praze v roce 1921 slavistou a znalcem česko-ruských kulturních a vědeckých vztahů v 19. století V. A. Francevem.⁴⁵ Jde o součást dramatické trilogie *Slavjanskija dramy* (Slovanská dramata, 1877), která dále obsahuje texty *Stepan malyj* (Štěpán Malý) a *Dobrovol'cy* (Dobrovolníci). Ruské vydání z roku 1877 bylo znemožněno cenzurou: v textu se nachází například kladný postoj autora k pražské „slovanské revoluci“ či Havlíčkova předpověď rozpadu mnohonárodního Rakouska.⁴⁶ Společným jmenovatelem dramát je slovanská myšlenka, snaha povzbudit ve čtenáři slovanské vědomí. Drama *Stepan malyj* líčí boje Jihoslovanů proti Turkům v 18. století, *Pražskij pogrom* je zasazen do událostí kolem Slovanského sjezdu v Praze roku 1848 a *Dobrovol'cy* jsou příběhem ze současnosti vyprávějším o ruských dobrovolnících nastupujících do války s Tureckem.

Děj dramatu začíná v Rusku v roce 1845. Těžce nemocný Havlíček je přijat „dobrymi ruskými lidmi“ a po uzdravení se účastní filosofických a politických debat s představiteli slavjanofilství a zapadnictví. Následně se děj přenáší do Prahy k událostem jara 1848 (schůze ve Svatováclavských lázních, Slovanský sjezd, revoluce...) s debatami českých politiků a odhodláním bojovat na barikádách. Po potlačení revoluce hrdina prchá zpět do Ruska (sic!), ale je zatčen. Kromě Havlíčka v dramatu vystupuje řada dalších historických osobností jak českých a slovenských (L. Štúr, F. Palacký...), tak i ruských (M. Bakunin, V. G. Bělinskij, A. S. Chomjakov, A. I. Gercen). V textu se, stejně jako u Šamberka, nachází řada věcných i časových nepřesností.

Po stránce obsahové je nejvýraznějším rysem dramatu vyhoceně protiněmecký postoj. Do Ruska se Havlíček vydal proto, že již déle nemohl snášet německou nadvládu: „Nemcy zajali rodinu moju: kak červi oni kopošjatsja v slavjanskom tele [...] Vot v každom nerve, – točno parazity oni posvili gnezda...“⁴⁷ Vyhocené protiněmecké zaměření je doplněno vypjatým slovanstvím. Havlíček vystupuje nejen jako nesmířitelný odpůrce Němců, ale též jako pansláv a rusofil. Během hovoru s A. S. Chomjakovem předčítá jeho báseň *Orjol* (1832), v níž na pomoc „ruského orla“, na osvobození, čekají „v okovech“ jeho mladší bratři. Rusům vytýká, že se nestarají o své „bratříčky“ umírající v německém područí.⁴⁸ Tyto panslavistické polohy jsou těsně spojeny s atmosférou v ruské společnosti polo-

Žižků, Prokopů a v nejasném šumění nočním, v té řeči přírody, slyšel jsem jejich válečný hymnus...“) a současně jako země blízké, spřízněné jednak ve slovanství, jednak v paralele kozáci-husité (srov. Bidlas, M.: Palacký, Havlíček a Zap k některým otázkám dějin východních Slovanů, Slovanský přehled, 1956, s. 351–352). K Čechům a Čechům je dosti lichotivý („nejkulturnější slovanský samobytný národ“).

45 Viz Olonová, E.: V. A. Francev v Praze v letech 1921–1942 (Na základě pražských archivů), Česká literatura, 1996, s. 89–99.

46 Havlíček byl svými politickými názory vůbec pro ruskou cenzuru nestravitelný: *Křest svatého Vladimíra* byl ruský vydán poprvé až v roce 1900, ale v Praze a pod názvem *Padenije Peruna. Legenda iz ruskovj istorii*.

47 Mordovcev, D. L.: *Pražskij pogrom*, Praga 1921, s. 7.

48 Tamtéž, s. 14–15, 18.

viny 70. let 19. století, kdy se v důsledku protitureckého povstání v Bosně a Hercegovině a vyhlášení války Turecku Srbskem zvedla v Rusku vlna slovanské euforie a nadšení na podporu balkánských Slovanů.⁴⁹ Základem prezentovaného panslavismu je německé (resp. v Rusku evropské) područí, které je v textu v duchu slavjanofilství předkládáno nejen jako problém Čechů, ale i Rusů a evropeizovaného Ruska. Poukazem na společného německého nepřitele je usilováno o posílení představy slovanské příbuznosti a sympatií. Havlíček se v moskevských sporech mezi slavjanofily a zapadníky, kteří o slovanství nemají zájem, staví na stranu slavjanofilství,⁵⁰ které je však v textu zredukováno především na rozměr nacionalistický: slovanský a protiněmecký.

V Praze roku 1848 hrdina dále vystupuje jako pansláv rusofilského ražení (očekává dokonce rozpad Rakouska),⁵¹ ale především představuje jeden z hlavních motorů revoluční akce a jara 1848 vůbec. Volá po shromáždění ve Svatozáclavských lázních za účasti co největšího množství lidu („Stupajte ž zavtra v Venceľsbad.“), na barikády odchází v čele studentů („Za mnoju, brat’ja-čechi! Slava! Slava!“). Vystupuje dokonce jako neohrožený vojevůdce („Kak Napoleon pod piramidami, kak Cezar’ v Rime...“).⁵² Po rozpuštění slovanského sjezdu a potlačení revoluce uvažuje na útěku o příčinách neúspěchů, které vidí v nedostatečném angažmá Ruska, avšak naději do budoucna neztrácí: „Ne to by bylo c sjezdom, jeslib my s mol’boj k kolossu ruki protjanuli. No – budet vremja: my ješčo k kolossu pridjom s mol’boju vseslavjanskoj ...čechi, slovaki, chorutane, černogorcy, bolgary, serby – vsje pridjom k kolossu, i on nas primet, – i togda ne strašen nam budet celyj mir!“⁵³

Povšimněme si „ruskosti“ Mordovcevova obrazu. Mikulášovské Rusko vystupuje jako garant slovanské svobody, úspěchu protiněmecké revoluce a pansláv rusofilského zabarvení a aktivní revolucionář Havlíček sem nakonec prchá za svobodou. Prezentovaný panslavismus je výrazně rusofilsky zabarvený. Autor nikoho nenechává na pochybách, kdo by měl stát v čele jednotného „stomilionového“ národa. Slovanský sjezd, který měl řešit problémy rakouských Slovanů, a kterého se účastnil jako jediný ruský představitel M. Bakunin, je prezentován jako celoslovanská záležitost, jako vzejetí slovanské myšlenky, pražské události z jara 1848 jako vyloženě protiněmecká akce. Navzdory (do značné míry oprávněné) evropské dobové představě o Rusku jako „asiatské despocii“ jej Havlíček ve slavjanofilském duchu ztotožňuje se slovanskou svobodou a naopak Němce s despocií. Palackého, odpůrce ruské „universální monarchie“, nechává hovořit o „jednotném, stomilionovém slovanském národu“.⁵⁴

49 Vlček, R.: Ruský panslavismus – realita a fikce, Praha 2002, s. 188–199. Ostatně i Tolstého Vronskij odešel na Balkán bojovat jako dobrovolník.

50 Mordovcev, D. L.: c. d., s. 9–10.

51 Tamtéž, s. 65–66, 41.

52 Tamtéž, s. 47, 102, 93.

53 Tamtéž, s. 124.

54 Tamtéž, s. 73, 77–78.

Mordovcev tak v duchu dobového konjunktury panslavismu v ruské společnosti načrtnul vlastní obraz Karla Havlíčka. Úkol měl usnadněn tím, že v Rusku 60. a 70. let 19. století toho o něm s výjimkou několika časopiseckých článků příliš mnoho známo nebylo.⁵⁵ V českém prostředí bylo naopak vytváření Havlíčkových obrazů s ohledem na jeho značnou popularitu obtížnější. Mordovcevův obraz Havlíčka jako slavjanofila a pansláva je zajímavý i v ruském kontextu samotném. Již na přelomu let 1859 a 1860 vydal slavista A. N. Pypin v časopise *Sovremennik* článek, v němž srovnával Havlíčka se zapadníkem a „předchůdcem“ revolučně demokratického myšlení V. G. Bělinským.⁵⁶ Postupoval tedy při budování paralely opačným směrem: nikoli k nacionalistickému a konzervativnímu slavjanofilství, ale směrem opačným, k revolučně demokratické linii ruského myšlení. Toto nazírání Havlíčka jako ideového bližence V. G. Bělinského pokračovalo přes českou stať J. Mikše v *Osvětu* z roku 1899⁵⁷ až k marxistickému a ideologizovanému výkladu J. Dolanského, který se prostřednictvím „zjevné“ spojitosti Havlíček-Bělinskij („matný odlesk Bělinského u našeho Havlíčka“) pokusil prokázat, že se již od 19. století v české literatuře objevil „matný odlesk ideového vývoje“ směřujícího k socialismu.⁵⁸

Sledované texty se v jednotlivých aspektech i celkovém nazírání na jednu a tutéž osobu rozcházejí. Rozdílů nejsou dány jen dobovými kulturními, společenskými a politickými okolnostmi, ale i aktuálními potřebami: jejich větší či menší míra účelovosti je evidentní. Oba české texty se v řadě aspektů, především ve specifických obrozenských představách, shodují, ale také liší. Konformní, sentimentální a národnostně umírněný Šamberkův Havlíček byl v nových podmínkách vzniku samostatné republiky doplněn novým, o mnoho bojovnějším obrazem. Ze sledovaných textů lze extrahovat i typické „havlíčkovské“ atributy („mučedník“, „opuštěnost“, „vůdce“, „bojovník“, „prorok“, „akčnost“, „rek“...),⁵⁹ mnohdy zasazené do kontextu obecně náboženských či husitských reminiscencí a dle aktuální potřeby kombinované a akcentované.⁶⁰ Mordovcevův „ruský“ a ruskému prostředí určený obraz Havlíčka by nemohl být v českém prostředí

55 Srov. Čejchan, V.: Havlíček v ruské a ukrajinské literatuře, *Slovanský přehled*, 1936, s. 181–194.

56 Tamtéž, s. 182–183.

57 Mikš, J.: Vissarion G. Bělinský, *Osvěta*, 1899, s. 11.

58 Srov. např. Dolanský, J.: Bělinskij a česká literatura, *Slavia* 1949–1950, s. 153–207; týž: Havlíček v Moskvě, In: *Pražská univerzita moskevské univerzitě. Sborník k výročí 1755–1955*, Praha 1955, s. 13–51; týž: Havlíčkova kritika slovanství, In: týž (ed.): *Stopami buditelů. Studie o pokrokových tradicích našeho obrození*, Praha 1963, s. 215–287.

59 Srov. Stich, A.: Havlíček kontra Sabina v letech 1848–1849 a v pozdější tradici. Některé textologické problémy a jejich axiologické souvislosti, In: *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, Litomyšl 1998, s. 110–112.

60 Jedním z prvních hlasatelů tohoto významového komplexu byl J. Neruda v básni *Karla Havlíčkovi Borovskému (K slavnosti borovské)* z roku 1862 (Neruda, J.: *Básně I*, Praha 1951, s. 323–325): „Tys nebyl svobody jen apoštolem, Tys předním svobody byl bojovníkem, Tys byl i svatým jejím mučedníkem! [...] Tys dýmant ve koruně lidstva slávy!“

přiját. Každý z autorů akcentací konkrétní složky Havlíčkovy osobnosti a činnosti sledoval svým uměleckým textem jiné cíle. Šamberk se pokoušel podpořit staročeský obraz minulosti proti mladočeskému. Mladší Mužikův text vzniklý ve chvíli vzniku Československa představuje zpětnou výtku směrem k národnostně vlašným či dokonce indiferentním Čechům. Mordovcev zase reaguje na aktuálnost slovanství v ruské společnosti poloviny 70. let 19. století. Při srovnání v přibližně stejném období vzniklých dramát Šamberka a Mordovceva je vidět, jak odlišná byla optika českého a ruského nacionalismu. Pozorujeme, jak se ruský nacionalismus pomocí akcentace vybraných znaků „zmocňuje“ českého obrození. To jsou tedy zajímavé konotace zdánlivě nezajímavých, umělecky nepřilís zdařilých a zapomenutých textů druhořadých autorů.

Seznam použité literatury:

- Bažantová, I.: Ekonomické názory Karla Havlíčka Borovského, In: Karel Havlíček Borovský liberální politik a ekonom. Sborník textů, Praha 2002, s. 33–52.
- Bělič, J.: Karel Havlíček Borovský a Slovanstvo, Praha 1947.
- Beljajev, V.: Predislovije, In: Danilo Mordovec'. Tvory, Kyjiv 1958, s. 5–38.
- Bidlas, M.: Palacký, Havlíček a Zap k některým otázkám dějin východních Slovanů, Slovanský přehled, 1956, s. 351–352.
- Čejchan, V.: Havlíček v ruské a ukrajinské literatuře, Slovanský přehled, 1936, s. 181–194.
- Čeští spisovatelé 19. a počátku 20. století. Slovníková příručka, Praha 1982.
- Dolanský, J.: Bělinskij a česká literatura, Slavia 1949–1950, s. 153–207.
- Týž: Havlíček v Moskvě, In: Pražská univerzita moskevské univerzitě. Sborník k výročí 1755–1955, Praha 1955, s. 13–51.
- Týž: Mistři ruského realismu u nás Praha 1960.
- Týž: Havlíčkova kritika slovanství, In: týž (ed.) Stopami buditelů. Studie o pokrokových tradicích našeho obrození, Praha 1963, s. 215–287.
- Dresler, V.: Daniel Lukič Mordovcev (Psáno k jeho nedávnému úmrtí), Nová česká revue. Měsíčník pro sociální život, vědu a umění, 1905, s. 733–739.
- Mordovcev, D. L.: Privet Potštynu, In: Habeltová, M. – Klíma, J. V. (uspoř.): Potštýn. Práce a vzpomínky letních hostů a přátel zátiší potštýnského, Potštýn nad Orlicí, 1897, s. 53–61.
- Havelka, M.: Dějiny a smysl. Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989, Praha 2001.
- Hajn, A.: Národ o Havlíčkovi, Praha 1936.
- Hojda, Z. – Pokorný, J.: Pomníky a zapomněnky, Praha – Litomyšl 1997.
- Hrbata, Z.: Romantismus a Čechy. Témata a symboly v literárních a kulturních souvislostech, Praha 1999.
- Hroch, M.: Historická beletrie a historické vědomí v 19. století, Acta Universitatis Carolinae – Philosophica et historica 3/1988, Studia historica XXXIII, Literární a publicistické zdroje historického vědomí v 19. a 20. století, Praha 1988, s. 9–26.
- Chalupný, E.: Havlíček. Prostředí, osobnost a dílo, Praha 1929.
- Kolejka, J.: Evropské „obrazy Ruska“ z konce 18. a první poloviny 19. století, Slovanský přehled, 1988, s. 475–482.
- Krejčí, F. V.: Čeští básníci o české budoucnosti, Praha 1918.
- Kuttan, V.: Karel Havlíček-Borovský. Tři scény z jeho utrpení, Plzeň 1926.
- Macura, V.: Český sen, Praha 1998.
- Týž: Znamení zrodu. České národní obrození jako kulturní typ, Praha 1995.
- Týž: Masarykovy boty a jiné semi(o)fejetony, Praha 1993.

- Maidl, V.: *Obraz německy mluvících postav a německého prostředí v české literatuře 19. a 20. století*, In: Křen, J.-Broklová, E. (eds.): *Obraz Němců, Rakouska a Německa v české společnosti 19. a 20. století*, Praha 1998, s. 281–302.
- Malia, M.: *Russia under Western Eyes: from the Bronze Horseman to the Lenin Mausoleum*, London 1999.
- Masaryk, T. G.: *Karel Havlíček. Snahy a tužby politického probuzení*, Praha 1996.
- Mikš, J.: *Vissarion G. Bělinický*, Osvěta, 1899, s. 10–25, 97–108.
- Mordovcev, D. L.: *Pražskij pogrom*, Praga 1921.
- Mužik, A. E.: *V orlím hnízdě. Brodská epizoda ze života Karla Havlíčka Borovského o 1 dějství*, Praha 1919.
- Týž: *Havlíček a víla*, Osvěta, 1909, s. 67–68.
- Neruda, J.: *České divadlo V*, Praha 1966.
- Týž: *Básně I*, Praha 1951.
- Olonová, E.: *V. A. Francev v Praze v letech 1921–1942 (Na základě pražských archivů)*, Česká literatura, 1996, s. 89–99.
- Peroutka, F.: *Jací jsme*, Praha 1934.
- Pohorský, M. (red.): *Dějiny české literatury III. Literatura druhé poloviny devatenáctého století*, Praha 1961.
- Polák, J.: *Česká literatura 19. století*, Praha 1990.
- Procházka, V.: *Karel Havlíček Borovský*, Praha 1961.
- Rak, J.: *Bývali Čechové. České historické mýty a stereotypy*, Praha 1994.
- Roubínek, O.: *František Ferdinand Šamberk*, Praha 1985.
- Rychlík, J.: *Metamorfóza slovanské myšlenky a idejí panslavismu v období komunismu*, In: Rodek, D. (ed.): *Slovanství ve středoevropském prostoru. Iluze, deziluze a realita. Pardubická konference 22.-24. dubna 2004*, Praha 2004, s. 127–134.
- Šamberk, F. F.: *Karel Havlíček Borovský. Národní hra ve čtyřech jednáních*, Praha 1900.
- Týž: *Josef Kajetán Tyl. Obraz z našeho života ve třech ve třech odděleních*, Praha 1898.
- Týž: *Karel Havlíček Borovský. Národní hra o čtyřech dějstvích. Upravil Fr. Cimler*, Praha 1948.
- Šimůnek, M.: *Obraz Karla Havlíčka v české politické praxi let 1856–1862. Poznámky k politickému mýtu*, Diplomová práce FF UK, Praha 2001.
- Týž: *Karel Havlíček a jeho kult v praxi českých politických stran*, In: Marek, P. (ed.): *Osobnost v politické straně. Sborník referátů z konference „Úloha osobností v dějinách politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1861–1999“*, Olomouc 2000, s. 170–180.
- Švankmajer, M. a kol.: *Dějiny Ruska*, Praha 1999.
- Stich, A.: *Havlíček kontra Sabina v letech 1848–1849 a v pozdější tradici. Některé textologické problémy a jejich axiologické souvislosti*, In: *Národní obrození a rok 1848 v evropském kontextu*, Litomyšl 1998, s. 105–139.
- Týž: *Novinář Karel Havlíček očima následujících generací a očima dneška*, In: *Karel Havlíček Borovský. Dílo II. Pražské noviny. Národní noviny. Slovan*, Praha 1986, s. 11–33.
- Sto padesát let česko-ukrajinských literárních styků (1814–1964). *Vědecko-bibliografický sborník*, Praha 1968.
- Topor, M.: *Masarykův „Karel Havlíček“ jako text vyzývavý*, In: *Masarykův sborník XI-XII (1999–2003)*, Praha 2004, s. 134–142.
- Toužil, G.: *Paměti F. F. Šamberka a hrst vzpomínek*, Praha 1907.
- Ukrajins'ki pys'mennyky. *Bio-bibliografičnyj slovnyk u p'jaty tomach*, tom II, Kyjiv 1963.
- Vlček, R.: *Ruský panslavismus – realita a fikce*, Praha 2002.
- Vojtěch, T.: *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*, Praha 1980.
- Zilynskyj, B.: *Ukrajinská literatura v českém kontextu v letech 1965–1994. Materiály k bibliografickému soupisu se souborem dodatků pro období 1814–1964*, Praha 2000.

